

Capitolul I

Sacrul

Sumar – Studiul desemnării ‘sacrului’ ne pune dinaintea unei situații lingvistice originale: pe de o parte, lipsa unui termen IE comun specific, iar pe de alta, dubla desemnare a domeniului, în destule limbi vechi (grupul IR, latină, greacă). Ancheta noastră, elucidând conotațiile termenilor istorici, țintește să precizeze structura unei noțiuni a cărei exprimare pare a cere nu unul, ci două semne.

Studiul fiecăruia dintre aceste cupluri atestate – av. *spənta*: *yaozdata* (cf. și got. *hails*: *weihs*); lat. *sacer*: *sancius*; gr. ἱερός; ἄγιος – ne face să presupunem, pentru timpurile preistorice, o noțiune cu dublă față: una pozitivă, ‘ceea ce este încărcat cu prezența divină’, și una negativă, ‘ceea ce este interzis atingerii oamenilor’.

Grecesul ὄσιος nu intră în cadrul desemnării ‘sacrului’; valoarea lui este determinată de o dublă opoziție: cea cu ἱερός și cea cu δίκαιος, [ea fiind] ‘ceea ce le este îngăduit oamenilor de către zei’.

Capitolele care urmează sunt consacrate studiului aparte al vocabularului religios IE – cel puțin celui al noțiunilor sale

fundamentale. Vom reîntîlni aici aceleași dificultăți de metodă pe care le-am înfruntat și în legătură cu celelalte instituții. Se pune problema să ajungem, în cadrul lexicului, la o realitate de dată IE. Într-adevăr, dacă ne-am limita la examinarea părții din vocabular care poate fi definită complet și imediat, prin corespondențe regulate, ne-am vedea condamnați să vedem dizolvîndu-ni-se însuși obiectul cercetării.

Ceea ce ne îngăduie gramatica comparată să atingem se află deja expus într-o lucrare a lui A. Meillet¹. El ne arată că nu putem ajunge de-a dreptul la concepțiile IE privitoare la religie, dat fiind că din comparație nu dobîndim decît termeni generici, în vreme ce studierea realităților ne învață că fiecare populație avea propriile sale credințe și forme de cult aparte.

Gramatica comparată, prin însăși metoda ei proprie, ne îndeamnă să eliminăm dezvoltările particulare, pentru a putea restitui fondul IE comun. Dar acest demers nu lasă să subziste decît un mic număr de termeni IE: n-am mai avea, astfel, nici un termen comun care să desemneze nici 'religia' însăși, nici 'cultul', nici 'preotul', nici măcar vreunul dintre zeii văzuți ca persoane. Nu ne-ar mai rămîne astfel, în total, din perioada comunității, decît noțiunea însăși de 'zeu'. Aceasta este bine atestată, sub forma **deiwos*, al cărei sens propriu este cel de „luminos” și „ceresc”; în această calitate, 'zeitatea' se opune 'umanului', care este „pămîntean” (acesta fiind înțelesul [primar] al lat. *homo*)².

¹ *Linguistique historique et linguistique générale*, I, Paris, 1921, 323 și urm.

² [M. Lejeune (1969, 451) regreta faptul că nu ni se spune aici „nimic, de altfel, despre formele de exprimare ale importantei noțiuni de 'zeu', mai ales despre posibilele raporturi noționale dintre 'divinitate' și 'bogăția (oferită de zei)': lat. *dīuus* / *dīues*, avest. *baga-* și v. sl. *bogŭ*, „zeu” / skr. *bhāga-*, „(zeul) dătător de bunuri”.]

Putem totuși să aflăm mai multe despre vocabularul religios IE, chiar și fără să-l căutăm numai în corespondențele verificate pentru ansamblul limbilor [din acest grup]. Vom încerca, așadar, să analizăm termenii esențiali din vocabularul religios, chiar și când valoarea religioasă a cuvintelor luate în considerare nu apare decât într-o limbă, cu condiția ca ele să fie susceptibile de o interpretare etimologică viabilă.

AVESTICA – *spənta*: *yaozdāta*

Vom constata, astfel, că valoarea religioasă a unui termen nu este perceptibilă, adesea, decât într-o singură limbă. Atunci este interesant să cercetăm în ce măsură ea este o supraviețuire și în ce măsură este o nouă dezvoltare; interesul acestei cercetări rezidă tocmai într-o atare diferențiere și dialectică a valorilor.

Are tot rostul să pornim, mai întâi, de la această primă noțiune, atât de însemnată, a **sacrului**, în raport cu care se orînduiesc apoi atîtea alte concepte și atîția termeni religioși. Noțiunea 'sacrului este reprezentată printr-un vocabular destul de bogat și de diferențiat, în funcție de limbi. Sunt rare acelea care prezintă un termen comun – dar cînd ne este dată această șansă, ea trebuie cît mai bine folosită, spre a preciza cît mai bine semnificația termenului dat. Or, avem în față un termen deosebit de semnificativ, pe care îl întîlnim într-un întreg mănunchi de limbi învecinate: în grupul slav, în cel baltic și în cel iranic: este cuvîntul pe care-l reprezintă v. sl. *svetŭ* (rus. *svjatŏj*), lit. *šventas*, avest. *spənta*.

Această corespondență definește un adjectiv care și-a păstrat foarte puternica valoare religioasă în credințe de caracter cu totul diferit: în slavă și în baltică, el aparține [deja]

vocabularului creștin, fiind echivalent cu lat. *sanctus*, „sfânt”; în iranică, sub forma sa avestică, el este, în credințele mazdaiste, cel mai bun echivalent a ceea ce noi numim „sacru”.

Acest termen are, în fiecare dintre limbi, un număr de legături etimologice fie cu alte supraviețuiri, fie cu unele derivate secundare. În baltică, lit. *šventas* formează un grup cu v. prus. *swints* și cu let. *svēts*, care, avînd aceeași formă și același uz, nu adaugă nimic în plus³. Dar, în iranică, *spənta-* se află legat de un ansamblu considerabil de termeni aparte. Din punct de vedere formal, *spənta-* este un adjectiv verbal în *-ta-*, clădit pe un radical *spen-* pe care îl regăsim în formele de comparativ *spən-yah-* și de superlativ *spən-išta-*; după regula veche, comparativul și superlativul sunt create pornind nu de la tema ‘pozitivului’, ci de la radical. Aceeași rădăcină, [dar sub forma] *span-*, furnizează un substantiv neutru *spān-ah-/span-ah-*⁴, „calitatea de *spənta-*”; iar de la substantivul acesta [vine] adjectivul derivat *spanah-vant-*, [„plin de *spanah-* = sfânt”].

Adjectivul *spənta-*, tradus îndeobște prin lat. *sanctus*⁵, are o însemnătate fundamentală în vocabularul religios din *Avesta*. Laolaltă cu un alt adjectiv, *aməərəta-* (> *aməša-*), „nemuritor”, el alcătuiește numele de *Aməša-spənta-*, dat grupului celor șapte divinități care conduc viața materială și morală a omului și care – deși poartă nume abstracte – s-au

³ [Reamintim faptul că lituaniana este, astăzi, cea mai arhaică dintre limbile baltice, formele ei echivalînd adesea, ca și în cazul dat, cu cele proto-baltice.]

⁴ [Gradul lung este mai bine atestat, cf. Chr. Bartholomae, AW, 1904, 1612 și 1618, care redă sensul prin lat. *sanctitas*: greu de spus dacă este o lungire secundară, sau reflexul mai vechi al alternanței IE *-e/o-*.]

⁵ [De ex., Chr. Bartholomae, *op. cit.*, 1619.]

întrupat de timpuriu, fiecare, într-un element: ‘apa’, ‘glia’, ‘plantele’, ‘metalele’ etc. Fiecare dintre ele este, deopotrivă, simbolul unei virtuți, dar și divinitatea ocrotitoare a unuia dintre elementele constitutive ale lumii. Ele sunt orînduite în jurul zeului suprem *Ahura-Mazda* și sunt mereu invocate atît în imnurile numite *Gāθās* – care alcătuiesc moștenirea propovăduirii lui *Zaraθuștra* – cît și în textele mitologice și epice strînse în culegerea de *Yašts* din *Avesta*. Numele lor colectiv, *Aməša-spənta-* poate fi redat prin „Sfintele Nemuritoare”.

În plus, *spənta-* este folosit adesea pentru a specifica noțiunile cele mai importante ale universului religios. El apare alături de *manθra-*, „cuvîntul eficient”; de *mainyu-*, „duhul (divin)”; de *xratu-*, „puterea gîndului, vigoarea spiritului”; de *gāθā-*, „cînt, imn”; dar și de numele unor ființe, fiind epitetul zeului băuturii *haoma-* (ved. *soma-*), sau de acela al unui animal deosebit de important în cosmologie – al „vitei”: *gao-spənta-*. A ajuns să facă parte chiar și din numele lui *Aramaiti-*, divinitatea Gliiei: *Spənta-ārmaiti* a dat în iranica medie *Spandarmat*, cu ambele elemente strîns legate între ele: numele ei nu mai era simțit ca un compus.

În vocabularul armeniei, îmbogățit din plin cu împrumuturi iranice, au subzistat deopotrivă *Spandaramet*, echivalentul lui *Dionysos*, și substantivul *sandarametk^c*, „lumea subpămînteană”, unde *sand-* poate să fi reprezentat o formă dialectală [propriu-zis persă] a vechiului *spənta-*. Împreună cu *sandaramet-* merg și derivatele lui, create chiar în armeană: *sanadarametayin*, traducîndu-l pe gr. *χθόνιος*, și *sandarametakan*, care-l redă pe *κατα-χθόνιος*. Așadar *Spandaramet* a fost luat în armeană ca o veche divinitate a Gliiei, jucînd rolul lui *Dionysos*, ca zeu al fertilității.

Dar amănuntele întregii evoluții nu sunt limpezi. În jurul lui *spənta-* trebuie regrupate diversele adjective și substantive alcătuite de la aceeași rădăcină, dar îndepărtate, uneori, de ea. Mai întâi, pe lângă comparativul *spənyah-* și superlativul *spəništa-*, care ne arată, oricum, că însușirea [denumită prin] *spənta-* este susceptibilă de trepte, [avem] substantivul *spānah-* (= lat. *sanctitas*), asociat lui *masti-*, care desemnează ‘cunoașterea’ sau ‘înțelegerea adevărilor religioase’.

Ceilalți membri ai acestei familii etimologice nu sunt la fel de ușor de recunoscut în mod nemijlocit. Pentru a-i identifica trebuie procedat la reconstituirea prototipului lor IE, care nu pune mari probleme. [Pe baza a] trei grupuri lingvistice, iranic, slav și baltic, [adjectivul] apare a fi **k'wen-to-*; iar radicalul transpare din forma comparativului în **-yos* (avest. *spən-yah-*): așadar radicalul [IE] pe care îl avem este **k'wen-*. Dar [IE] **k'wen-*, el însuși, reprezintă o formă sufixată a unei rădăcini [PIE]⁶ restituibile drept **k'eu-*: ea este cea care apare în verbul avestic *sav-*, „a fi de folos, avantajos”, cu derivatele *sava-*, *savā-*, *savah-*, toate substantive [cu înțelesul de] „cîștig, avantaj”; [cf. și] adjectivul *sūra-*, „tare, puternic”.

Sensul lui *sav-* din avestică este „a fi avantajos, de folos”⁷ rezultă [și] dintr-o formulă în care intră trei compuși ai săi, simetrici: *frādat-gaēθā-*, *varədat-gaēθā-* și *savō-gaēθā-*. Termenul lor comun, *gaēθā-*, desemnează „ansamblul

⁶ [Tot conform ‘teoriei rădăcinii’ a lui Benveniste, fără ca acest caz aparte să fie înregistrat în ale sale *Origines*, Paris, 1962³, mereu citate de noi.]

⁷ [Folosit el însuși, la activ, doar la viitor (*saošya-*), ca o făgăduință, la pasiv (*suya-*), ca o împlinire, și la iterativ (*sāvaya-*), ca o repetare a împlinirii (binelui), cf. Chr. Bartholomae, *op. cit.*, col. 1561.]

vietăților” și mai cu seamă „avutul alcătuit din vietăți”. Cei trei compuși au, cu toții, drept prim termen un participiu prezent: *frādat-gaēθā-* înseamnă „cel ce sporește vietățile”, *varādat-gaeθa-* „cel ce crește vietățile”, iar *savo-gaēθā-* „cel ce **folosește** vietăților”. Dar toate aceste foloase nu depind de mijloacele obișnuite omenеști – ele sunt de obîrșie divină. Cele trei epitete sunt mereu divine: așadar, ele rezumă o însușire cu un caracter suprafiresc, aceea de ‘a prilejui o creștere în lumea făpturilor’.

Adjectivul [avest.] *sūra-* nu înseamnă numai „tare”, ci este și un epitet al mai multor zei, al unor eroi, printre care și al lui Zaratustra, și al unor noțiuni [personificate], printre care al Aurorei. Aici intervine comparația cu formele înrudite cu aceeași rădăcină, care ne oferă înțelesul dintii. Radicalul verbal⁸ *sū-/svā-* înseamnă „a se umfla, a spori”, implicînd ‘forță’ și ‘prosperitate’: de aici și [adjectivul substantivizat] *sūra-*, „viteaz, erou”.

Aceeași legătură dintre noțiuni unește, în greacă, de o parte, prezentul κῶεω, “a fi umflată > grea, însărcinată”, și substantivul κῶμα,-ματος („valul, umflătura talazului”), și, pe de altă parte, [substantivul (secundar?) în *-r-es/os] κῶρος, „putere, suveranitate”, [laolaltă cu adjectivul în *-r-ol/e-, devreme substantivizat] κύριος [„suveran, stăpîn”].

Apropierea aceasta pune totodată în lumină identitatea reală a înțelesului inițial – „a (se) umfla” – și evoluția specifică petrecută în fiecare dintre cele trei grupuri lingvistice. Toate trei coincid în alcătuirea cu *-r-o- a unui nume sau a unui nume,

⁸ [Originalul francez spunea aici „le verbe”, lucru valabil, complet, numai pentru *sva-yati*. Mai jos, *sūra-* era redat direct prin „fort, vaillant”: dar, în uz, el a fost substantivizat încă din vedică, denumind de fapt „viteazul, voinicul”.]

adjectiv [sau substantiv], **ku-ro-s*, care a ajuns să însemne „[înzestrat cu] forță, autoritate”. Dar iranica a dezvoltat implicațiile acestui sens, dîndu-i valențe originale, scoțînd de aici noțiunile religioase pe care le cercetăm.

Atît în IIR, cît și în greacă, sensul evoluează de la „umflare” la „forță” sau „prosperitate”. „Forța” aceasta, definită prin adj. avest. *sura-*, este o ‘forță a plinătății, a umflării’. În fine, *spenta-* caracterizează ‘înzestrarea cu această însușire’, care este o ‘sporire lăuntrică’, o ‘creștere’ și ‘putere’. Între gr. κνέω, „a fi umflată > grea”, și κύριος, „suveran”, între avest. *sūra-*, „tare”, și *spənta-* legăturile se află astfel restabilite, precizînd, treptat, originea aparte a noțiunii ‘sacruului’. Ființa sau lucrul *spənta-* sunt „umflate” de o ‘forță deplină, supranaturală’, fiind învestite cu o ‘putere’ și cu o ‘eficacitate’ care au însușirea de ‘a spori’, de ‘a crește’, în sens absolut și în sens tranzitiv, deopotrivă. Semnificația aceasta a rămas lungă vreme vie în conștiința populațiilor iranice: traducerea și comentariul în pehlevi al *Avestei* redau pe *spənta-* prin *aβzonik*, „exuberant, plin de forță”.

Cu toate că termenul slav corespunzător nu ne este cunoscut decît ca o traducere a noțiunii creștine (gr. ἅγιος, „sfînt”), putem bănuî că v. sl. *svetŭ* era încărcat de reprezentări naturaliste. Slavii au păstrat, după convertirea lor [la creștinism], multe urme ale unor noțiuni păgîne. În cîntecele populare, impregnate de un duh folcloric preistoric, *svetu* se referă la cuvinte sau la ființe înzestrate cu o putere suprafirească.

Formele iranice din grupul lui *spənta-*, mai numeroase, au ajuns să aibă o însemnătate considerabilă de cînd au căpătat o valoare religioasă; ele desemnează deopotrivă ‘puterea supranaturală’ și ‘sfințenia’ anumitor reprezentări mitologice.

Caracterul ‘sfînt’ și ‘sacru’ se definește astfel ca o ‘forță exuberantă și fecundatoare’, în stare să iște viața, să facă să se înalțe vlăstarele firii.

*
* *
*

Să luăm acum aminte la o altă formă de exprimare a aceleiași idei, la noțiunea ‘sacralului’ în grupul germanic. Termenul germanic corelativ lui *svetŭ* din slavă este got. *weihs*, care-l redă pe gr. ἅγιος și furnizează verbele *weihan* (germ. *weihen*), „a consacra” (= gr. ἁγιάζω), și *weihsnan*, „a fi consacrat” (= gr. ἁγιάζομαι). Abstractul *weihsitha* redă gr. ἁγιασμός, „consacrare”, iar *weihsa* îl desemnează pe „preot”.

Cuvântul acesta este reprezentat în ansamblul [grupului] germanic: ag.-s. *wih-dag*, „zi consacrată”; v.g.s. *wih* = germ. *heilig* [„sfânt”]; v. isl. *ve*, „templu, loc consacrat” etc. Dimpotrivă, în afara [grupului] germanic nu putem găsi decât corespondente foarte limitate ale lui, nesigure, greu de precizat. Singura formă care poate fi adusă în comparație cu oarecare verosimilitate este lat. *uictima*, „animal jertfit zeilor”, dar alcătuirea sa latină este neclară – ar putea fi vorba de aproape singurul exemplu pentru un sufix *-ima*, împreună, poate, doar cu un alt adjectiv aparținând aceleiași zone semantice: *sacrima*, cuvânt cunoscut doar printr-o glossă arhaică [citată de] Festus [422, 4-5, cf. P.F. 423, 1-2], desemnând „vinul dulce”, oferit, ca prim rod, lui Bacchus. Așadar comparația nu oferă nimic evident sau satisfăcător, în afara radicalului [IE **weik-*].

Poate că am fi îndreptățiți – ipoteză reluată adesea – să regăsim și în umbriană, cu prețul unei variații a consoanei finale a radicalului, și un al treilea corespondent, în imperativul [viitor] *eveiētu*, dacă el înseamnă într-adevăr „(el) să consacre!” sau ceva asemănător; contextul favorizează această interpretare, care, e adevărat, este, în parte, etimologică. Forma

eveie-tu (cf. imperativul [viitor] latin în *-tō*) ar avea drept bază un **e-weig-e-tod*. Dacă admitem această interpretare, ne-am afla, în amîndouă grupurile de limbi, în fața une semnificații identice. Am avea astfel confirmarea că noțiunea ‘sacruului’ din gotică este definită prin natura lucrului „consacrat”, ‘oferit zeilor drept posesiune exclusivă’.

Vedem bine cît de diferită este această noțiune de cea pe care o redau grupul iranic, cel baltic și cel slav. Deocamdată nu avem cum trage concluzii din această deosebire – fie-ne de ajuns să o fi constat. Doar la finele cercetării noastre vom avea de revăzut – pe baza trecerii în revistă a tuturor termenilor folosiți în fiecare dintre grupurile de limbi – cum putem defini semnificația profundă a unei noțiuni care ne pare a fi unică, dar care a primit la diferitele populații IE moduri de exprimare atît de diferite.

Faptul izbitor este acela că, aproape peste tot, avem pentru noțiunea de ‘sacru’ nu un termen, ci doi, deosebiți unul de altul. În iranică, pe lîngă *spənta-*, ne vom aminti de verbul *yaozdā-*, întîlnit deja în legătură cu *iūs*⁹. Dualitatea aceasta se repetă în germanică: got. *weihs*, „consacrat”, și runicul *hailag*, germ. *heilig*; lat. *sacer* și *sanctus*, gr. ἅγιος și ἱερός. Ea ne pune o problemă de examinat în termenii proprii fiecărei limbi în parte.

Să examinăm mai întîi datele din [grupul] germanic. La punctul de plecare al noțiunii reprezentate astăzi de germ. *heilig*, „sfînt”, aflăm adjectivul got. *hails*, care exprimă o idee cu totul diferită, aceea de „teafăr, întreg, sănătos (trupește)”: *hails* traduce gr. ὑγιής, ὑγιαίνων, „sănătos, aflat în bună sănătate”; *ga-hails* îl redă pe ὀλόκληρος, „întreg, teafăr”, adjectivul negativ *un-hails* pe ἄρρωστος, κακῶς

⁹ Cf. mai sus [C. II, Cap. 3.]